

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію

Марії Вікторівни Новиченкової «Римське військово спорядження у Тавриці I ст. до н. е. – I ст. н. е. (за матеріалами розкопок святилища Гурзуфське Сідло)», подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія

Історія вивчення римської військової присутності у Північному Причорномор'ї розпочалася понад півтора століття тому, але й сьогодні до цієї теми не згасає дослідницький інтерес. Це не викликає подиву, адже починаючи з рубежу ер й упродовж кількох наступних століть саме вплив Риму виступав каталізатором соціально-економічних процесів у середовищі населення Центральної та Східної Європи. Не буде перебільшенням сказати, що контакти з Римом сприяли залученню цього населення до світового історичного процесу та докорінним чином впливали на розвиток усього регіону. Рецензована кандидатська дисертація охоплює найбільш ранній етап цих контактів й присвячена одному з найцікавіших та перспективних з точки зору історико-археологічного дослідження комплексів римського військового спорядження, а саме знахідкам зі святилища Гурзуфське Сідло. Ці знахідки становлять необхідний та невід'ємний елемент мозаїки фактів історії та культури народів Північного Причорномор'я у латено-римський час. Актуальність дисертації посилює й той факт, що нині місце розкопок й більшість досліджуваних предметів залишаються на тимчасово окупованій території АР Крим, тому доступ до них українських дослідників є суттєво ускладненим.

Структура дисертаційного дослідження є логічною й такою, що відповідає заявленій меті й поставленим завданням. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків та додатків. Обрана структура дозволила всебічно розкрити тему, дослідити історіографію та джерельну базу з проблеми, обґрунтувати методи дослідження, охарактеризувати римське військово спорядження в Тавриці як історичне явище. Послідовний виклад матеріалу дисертаційного дослідження підпорядкований реалізації мети дисертації, яка полягає у науковій атрибуції і класифікації комплексу предметів римського військового спорядження з розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло та встановленні причин появи зазначених матеріальних свідчень у Гірському Криму.

У вступі до роботи М. В. Новиченкова дає оцінку актуальності теми, чітко визначає об'єкт і предмет дослідження, хронологічні та географічні рамки роботи. Автор застосовує сукупність загальнонаукових та спеціальних методів археології. Новизна дисертації та особистий внесок здобувача сформульовані переконливо й чітко.

Перший розділ дисертаційної праці традиційно присвячений аналізу джерельної бази та історіографії дослідження. Автору вдалося охопити усі основні типи й види джерел з теми її дослідження, цілісно представити розвиток історіографічної думки щодо римської військової присутності у Тавриці. Окремий розділ цілком логічно присвячено огляду історіографії римського військового спорядження рубежу ер. Бібліографію дослідження не можна назвати вичерпною, але це пояснюється тим, що римській військовій історії присвячено тисячі статей та сотні монографій, охопити які в межах кандидатської дисертації практично неможливо. Але усі необхідні для розкриття теми римського військового спорядження у Криму дослідження М. В. Новиченкова використала й опрацювала належним чином.

Найбільший науковий інтерес викликають другий та третій розділи рецензованої дисертації, в яких здійснена систематизація та наукова атрибуція римського військового спорядження зі святилища Гурзуфське Сідло. Матеріал викладено відповідно до категорій знахідок. Окремо проаналізовано наступальне та захисне озброєння, металеві деталі військового костюму, пам'ятки фалеристики, деталі спорядження коня та вершника, предмети табірної побуту тощо. Для здійснення атрибуції знахідок автор використовує порівняльний метод, широко залучаючи матеріали виявлені на місцях стоянок та бойових дій римських військових частин у Західній Європі, Північній Африці тощо. Слід зазначити, що автор продемонструвала високий рівень наукової ерудиції та обізнаності з джерелами та літературою, що присвячена історії римського війська. А саме це було необхідною умовою для розкриття такої непростой теми.

Складність завдання, яке поставила перед собою М. В. Новиченкова, полягала, зокрема, у тому, що значна кількість предметів римського військового спорядження, виявлена у Гурзуфському Сідлі, практично не має аналогій. Це,

зокрема, стосується декоративних пластин з посрібленої бронзи різних форм, які, разом з умбоном, фрагментом окуття та іншими металевими деталями, послуговували основою для створення автором реконструкції зовнішнього вигляду пізньореспубліканського щита типу скутум (рис. 41). Ця реконструкція безумовно заслуговує на увагу та високу позитивну оцінку, хоча за умов дуже обмеженого порівняльного матеріалу її достовірність можуть підтвердити лише подальші знахідки. Звернімо увагу на те, що наявні іконографічні джерела, зокрема рельєфи вівтарю Доміція Агенобарба та преторіанців з Лувра, рельєф з зображенням римських солдатів із Кум з берлінського Старого музею, а також археологічні знахідки, зокрема щит з Каср ель-Харит (Фаюм) достатньо точно відповідають здійсненому Полібієм (VI.23) опису доволі простого набору металевих елементів римського скутума, що складався з умбона й окуття верхньої та нижньої кромок. Реконструкція, яку пропонує дисертант, натомість передбачає використання у конструкції щита крім посрібленого бронзового умбону ще й п'яти накладних пластин різних форм та наявність окуття вертикальних («довгих») кромок щита. Це наводить на думку, що у даному випадку ми можемо мати справу з парадним або церемоніальним предметом озброєння, типологічно подібним до набагато пізнішого щита з Дура-Европос.

Загалом автор виокремлює великі групи римського військового спорядження, серед яких привертають увагу вкрай рідкісні не тільки для Північного Причорномор'я, але й загалом для Східної Європи предмети озброєння та військового побуту західнокельтських типів, які широко застосовувалися у повсякденному житті бійців допоміжних когорт доби пізньої республіки та принципату. Наведені дисертантом аналогії переконливо свідчать про те, що досліджуваний речовий комплекс зі святилища Гурзуфське Сідло знаходить найбільше паралелей серед предметів військового спорядження, виявлених на місцях стоянок римських військ вздовж рейнського кордону.

У четвертому розділі дослідження дисертант здійснює спробу визначити взаємозв'язок предметів військового спорядження з конкретними історичними подіями, які мали місце у Причорномор'ї за прямої чи опосередкованої участі римських військ. Виділення хронологічних груп предметів, так само як і

датування більшості з них добою пізньої республіки, раннього принципату та періодом правління династії Юліїв-Клавдіїв не викликає принципових заперечень. Найбільш ранні предмети озброєння та військового спорядження М. В. Новиченкова пов'язує з подіями Мітрідатових війн та участю в них населення Гірської Таврики. Предмети датовані 50-30-ми рр. I ст. до н. е. та періодом раннього принципату в дисертації зіставлені з військово-політичною активністю Риму в Східному Середземномор'ї та на Боспорі. Речі, які датуються добою правління Тиберія, Калігули та Клавдія, пов'язані автором насамперед з подіями римсько-боспорської війни 45-49 рр., тоді як предмети військового спорядження часів Нерона, Флавіїв та Траяна відображають етап утвердження безпосередньої римської військової присутності в Тавриці. Зазначимо, що здійснену М. В. Новиченковою історико-археологічну реконструкцію можна в цілому вважати слушною.

Основні положення дисертації підсумовано у висновках, які можна вважати новими, оригінальними й науково-обґрунтованими. Вони засвідчують, що М.В. Новиченковій вдалося систематизувати й узагальнити вже відомі в літературі факти й положення, які торкаються поставленої проблеми, а також привнести в досліджувану тему багато нового. Загалом, дисертації притаманний авторський підхід до вирішення наукових завдань та викладу матеріалу дослідження.

Слід відзначити також ґрунтовні додатки до дисертації, які містять 130 графічних ілюстрацій та 4 таблиці й в сукупності підсилюють наочність основних положень дослідження.

Загалом дослідження справляє позитивне враження. Його висновки та основні положення є новими, оригінальними та належним чином аргументованими. Однак, даючи схвальну оцінку роботі, вважаю за потрібне звернути увагу й на окремі притаманні їй недоліки.

1. В огляді джерельної бази дослідження пам'ятки образотворчого мистецтва, які містять зображення римського військового спорядження віднесені до групи «лапідарних джерел». Слід зауважити, що сам цей термін має стосунок насамперед до написів, які справді інколи містять зображення. Водночас, джерела до яких апелює у своїй праці М. В. Новиченкова, а саме рельєфи арки в Оранжі,

колон Траяна та Марка Аврелія тощо, прийнято називати іконографічними. Крім того, було б доцільним не тільки наводити опис джерел за видами й типами, але й критично аналізувати їх на предмет достовірності у контексті обраної теми дослідження. Це стосується як іконографічних, так і писемних джерел.

2. У підрозділі 1.2 дисертант використовує притаманний радянській історичній науці поділ історіографії на «вітчизняну» та «зарубіжну». Такий підхід в сучасних умовах викликає плутанину. Зокрема, у рецензованій дисертації до «вітчизняної» історіографії віднесені дослідження радянських та сучасних російських дослідників, тоді як до «зарубіжної» потрапили, наприклад, спільні праці Тадеуша Сарновського та Віталія Зубаря. На думку рецензента, при викладі характеристики історіографічної бази дисертації доцільніше було обмежитися використанням проблемно-хронологічного принципу.

3. Потребує уточнення історична інтерпретація потрапляння до святилища Гурзуфське Сідло окремих предметів озброєння та військового спорядження латено-римського часу. Це стосується, зокрема, шоломів типу Монтефортіно. Всупереч твердженню автора про те, що шоломи даного типу виготовлялися у кельтських майстернях (с. 66), зазначимо, що продукцією власне кельтських ремісників принаймні з кінця V ст. до н. е. можна вважати лише залізні шоломи, тоді як бронзові виготовлялися етруськими та італійськими майстрами (хоча справді досить широко використовувалися кельтами). Наскільки можна зрозуміти з тексту дисертації на сторінках 152-153 та 159, М. В. Новиченкова пов'язує появу фрагментів шоломів типу Монтефортіно та деякі інші знахідки зі святилища Гурзуфське Сідло з можливими контактами населення Гірського Криму та кельтського населення Малої Азії. Свого часу думку про зв'язок латенських імпортів у Північному Причорномор'ї саме з малоазійськими галатами висловлювали Б. А. Раєв, І. І. Марченко та деякі інші дослідники, які, однак, не враховували, що в самій Малій Азії ці предмети не зустрічаються, та й взагалі латенська культура у зазначеному регіоні як цілісне явище відсутня. На думку рецензента, пояснення появи фрагментів шоломів типу Монтефортіно слід шукати в історичних подіях, безпосередньо пов'язаних із перебуванням у Північному Причорномор'ї римських військ. Також вони можуть свідчити про контакти

населення Гірського Криму з сарматами, які широко використовували шоломи подібного типу.

4. В цілому не викликає заперечень одне з основних положень дисертації щодо поетапного надходження предметів римського військового спорядження до святилища Гурзуфське Сідло в ході декількох хвиль. Також достатньо обґрунтованим є й розподіл матеріалу за хронологічними групами. Однак прив'язка знахідок окремих предметів до конкретних історичних подій та періодів виглядає інколи надто категоричною, адже вона не враховує того факту, що окремі предмети утилітарного призначення, до яких належить зброя та військове спорядження, могли використовуватися упродовж тривалого часу й опинятися в археологічному контексті з «запізненням». Чи не найбільш показовими у цьому відношенні є вже згадані шоломи типу Монтефортіно, які перебували на озброєнні окремих підрозділів римських військ щонайменше до середини I ст. н. е. Зокрема, добою Августа датується шолом типу Монтефортіно, підписаний бійцем XII міської когорти з Риму; в р. Маас було виявлено шолом аналогічного типу, який належав солдату XIII легіона, що перебував у складі римської армії з 9 по 70 рр. I ст. н. е. тощо. Особливо довго озброєння застарілих типів могли використовувати *ауксіларії* – солдати різноманітних допоміжних загонів, а саме їм, як випливає з рецензованої дисертації, належала переважна більшість предметів військового спорядження з Гурзуфського Сідла.

Водночас, вважаю за необхідне підкреслити, що висловлені вище зауваження не мають принципового характеру. Вони не ставлять під сумнів обґрунтованість висновків та основних результатів дослідження, не знижують його наукової цінності й можуть бути враховані в подальшій роботі над темою. Рецензована дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук є цілісною, завершеною та оригінальною науковою працею. Вона містить нові наукові положення та обґрунтовані результати проведених здобувачем досліджень у галузі археології, які розв'язують конкретне наукове завдання, а саме систематизацію та наукову атрибуцію предметів римського військового спорядження з святилища Гурзуфське Сідло.

Мова й стиль дослідження відповідають вимогам, що висуваються до кандидатських дисертацій.

Дисертація має вагому теоретичну та практичну цінність, її основні положення та оцінки можуть бути використані при написанні наукових статей та монографій, а також у навчальному процесі при складанні навчальних посібників, підготовці лекційних та спеціальних курсів з археології, всесвітньої історії, історії України тощо.

Висновки та основні положення дисертації належним чином апробовані на міжнародних наукових конференціях. Вони повною мірою викладені у 8 статтях у наукових фахових виданнях України та іноземних держав, у 9 додаткових публікаціях, а також в авторефераті, зміст і структура якого повністю відповідають змісту й структурі дисертації. Вважаю, що дисертація М. В. Новиченкової «Римське військове спорядження у Тавриці I ст. до н. е. – I ст. н. е. (за матеріалами розкопок святилища Гурзуфське Сідло)», подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, повністю відповідає вимогам пп. 11, 12, 13 “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 року №567 (зі змінами), а її автор, Марія Вікторівна Новиченкова, заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія.

Офіційний опонент

доцент кафедри історії мистецтв
історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, доцент

Г. М. Казакевич